

چکیده: تهران بود و باغ‌هایش؛ تهران در دوره قاجار عرصه باغ‌های بسیاری بود که در ادامه الگوهای اصیل باغ ایرانی ساخته شده بودند. ارتفاعات شمال تهران مملو از این باغ‌ها بوده است که با رشد روزافزون شهر در زیر سلطه ساختمان‌ها از بین رفته‌اند. باغ مستوفی‌الممالک در منطقه سه تهران که بخشی از آن به نام «باغ ونک» با وضعیت نسبتاً مناسبی از لحاظ پوشش گیاهی در اختیار شهروندان قرار دارد، از جمله باغ‌های بزرگ دوره قاجار بود. در شرایط فعلی تنها سرمایه باغ، درختان کهنسالی است که مسیرهای اصلی باغ را تا حدی به نمایش می‌گذارد.

تخریب و تغییر کاربری باغ‌ها در تهران و نبود الگویی مناسب از باغ ایرانی در تهران معاصر، مسئولین را به این تصمیم واداشت که باغ ونک را با الگوی باغ ایرانی بازسازی و به معرض دید مخاطبین در مقیاس فراملی قرار دهند. از این‌رو طراحی باغ با ارایه ویژگی‌های اصیل باغ ایرانی در دستور کار قرار گرفت. مقاله حاضر تاریخچه باغ، تنگناها و معضلات طراحی و در نهایت چگونگی تأثیر ویژگی‌های باغ ایرانی را در طراحی و اجرای باغ بیان می‌کند.

واژگان کلیدی: باغ ایرانی، باغ‌های تهران، باغ مستوفی‌الممالک، ده ونک، باغ ونک.

تصویر ۲: یکی از محورهای باغ قبیل از طراحی، باغ مستوفی‌الممالک، تهران، عکس: وحیدحیدرنجاج، ۱۳۸۸.
Pic2: One of garden axis before designing, Mostoufi garden, Tehran. Photo: Vahid Heidar Nattaj, 2009.

تصویر ۱: محور شمالی- جنوبی قبیل از طراحی، باغ مستوفی‌الممالک، تهران. عکس: وحیدحیدرنجاج، ۱۳۸۸.
Pic1: North- South axis before designing, Mostoufi garden, Tehran. Photo: Vahid Heidar Nattaj, 2009.

وحیدحیدرنجاج، استادیار گروه معماری دانشگاه مازندران
v_nattaj@yahoo.com

طراحی باغ مستوفی به سبک ایرانی

باغ ونو

تاریخچه باغ مستوفی

باغ مستوفی در ونک یکی از استراحتگاه‌های مردم تهران بود که «میرزا یوسف خان» آن را وقف استراحت زوار امامزاده داوود کرد. در رفت و برگشت به امامزاده در آن منزل کرده و وقت گذرانی می‌کردند (پژوهشکده نظر، ۱۳۸۸).

«جعفر شهری» می‌گوید: باغی در چندصد هزار ذرع مربع با درختان سرسبز و کاج و چنارها و نهال و اصله‌های خرم بارآور و اشجار پربرکت میوه و کرت و جالیزهای پرمحصول و قنات خاصه جاری با مظهری بسیار دلنشین در وسط باغ همراه گوارائی و برندگی و سبکی ممتاز در حد کمال که آب هیچ چشمه و قنات دیگر تهران و اطراف آن با او برابری نکرده به طور غیر محدود و رایگان، در اختیار گذاشتند. در آن حد آزادی که چه بسا اهالی تهران که تمام دوره گرمایی تابستان را در آن دوره پرده و تجیر و چادر می‌زدند یا در اطاق‌ها اطراق می‌کردند (شهری، ۱۳۷۸). در دوره رضاخان پس از میرزا حسن خان مستوفی‌الممالک (پسر میرزا یوسف خان)، پسر ارشد وی، میرزا علی محدوده فعلی باغ مستوفی را به چند تن از ملاکین به نام‌های فیروزگر، زاهدی، بهمن و وثیقی می‌فروشد که پس از تصرف و مالکیت این اشخاص، دیوار جداکننده این باغات ایجاد شد (پژوهشکده نظر، ۱۳۸۸).

در حال حاضر بخش باقی‌مانده باغ بزرگ مستوفی به صورت پارک عمومی به نام باغ ونک در خیابان سنول واقع است. این باغ از شمال به خیابان پیروزان، از جنوب به کوچه حسینی، از شرق به خیابان صابری و از غرب به بزرگراه چمران منتهی می‌شود. کل مجموعه باغ مستوفی در گذشته به مساحت تقریبی ۸۳۰۲۰ متر مربع بوده که در حال حاضر به قطعات مختلف تقسیم شده است. بخش شمال شرقی باغ تحت تملک خانم پیروزان بوده و در حال حاضر در اختیار سپاه و محوطه نظامی قرار دارد. بخش میانی باغ هم اکنون در دست نوادگان مستوفی است و بخش جنوبی آن که در گذشته منزل سرایداری بوده، در حال حاضر در

مقدمه

پایتختی تهران در دوره قاجار و برخورداری از شرایط مناسب جغرافیایی و آب‌وهوایی، آن را بستری مناسب برای احداث باغ‌هایی کرد که با الگوی باغ ایرانی طراحی می‌شدند. در همه جای شهر به ویژه در ارتفاعات شمالی، شاهزادگان و اشراف قاجار به ایجاد باغ‌هایی برای اقامت یا تفریح پرداختند. علاوه بر این از همین دوران بود که احداث باغ در خارج از شهر، به وسیله درباریان و اشراف نیز رونق یافت. به این ترتیب زمین‌های بایر و زراعی متعلق به روستاهای اطراف تهران در اختیار آنها قرار داده شد و آنها در این زمین‌ها که خارج از دروازه شمیران و دروازه دولت قرار داشتند، باغ‌ها و عمارات بیلاقی جدیدی احداث کردند (حیدرنجاج، ۱۳۸۹: ۵۱).

در این دوره غالباً نظم ساختاری باغ‌ها بر پایه نظم هندسی اصیل باغ ایرانی قرار داشت که ویژگی اصلیش وجود محوری شاخص در آن بود. محور، عنصر اصلی ساختار باغ به شمار می‌رود و عامل اصلی منظرسازی باغ شناخته می‌شود. در بخش اندرونی باغ، بناها از طریق حیاط باغ‌ها به یکدیگر مرتبط می‌شدند. باغ‌هایی نیز وجود داشت که با دو محور عمود بر هم از یکدیگر تفکیک و در محل تقاطع دو محور، بنا یا حوض آب مستقر می‌شد. باغ مستوفی‌الممالک در ده ونک از جمله اینهاست. این باغ که متعلق به «میرزا یوسف»، صدر اعظم ناصرالدین شاه بود از باغ‌های بزرگ دوره ناصری است که در روند تصرفات در دوره‌های مختلف بخش اعظم آن از بین رفت و حدود سه هکتار باقی‌مانده به صورت باغ عمومی و یک پارک محله‌ای در اختیار شهروندان قرار دارد. در راستای اهداف ساماندهی فضاهای سبز شهر تهران و ارایه الگویی مناسب از طرح باغ ایرانی، تصمیم به بازسازی این باغ با ویژگی‌های باغ ایرانی گرفته شد. در سال ۱۳۹۱ کار بازسازی باغ به اتمام رسید و از آن بهره‌برداری شد.

باغ ایرانی در شهر تهران را ارایه دهد. در طراحی و اجرای این باغ همانند بسیاری از پروژه ها مشکلات و تنگناهایی وجود داشت :

- وجود درختان کهنسال علی‌رغم فرصت‌های بسیار مناسب که برای تحقق هدف اصلی به دست می‌داد، سبب بروز محدودیت‌هایی در طراحی مسیرها و فضاهای باز باغ می‌شد. از این رو شرایط درختان موجود در سایت خطوط اصلی طرح را مشخص می‌کرد.

- وجود تنه یا ریشه برخی از درختان در امتداد مسیرها و عدم امکان جابه‌جایی آنها سبب انحراف جزئی در برخی از مسیرها و یا مخدوش کردن دید مستقیم در آنها می‌شد که هر کدام طراحی منحصر به خود را می‌طلبید.

- تعلق خاطر اهالی ده ونک و ساکنان اطراف باغ حساسیت‌های ویژه‌ای را ایجاد می‌کرد که بعضاً باعث بروز مخالفت‌هایی از سوی اهالی در مرحله اجرای طرح شد. در بسیاری از قسمت‌های پروژه به طراحی مجدد و همزمان با اجرا نیاز بود.

- طراحی جزئیات معماری محوطه براساس جزئیات خاص باغ ایرانی و توجه به خواسته‌های کارفرما، توان اجرایی را پایین آورده و گروه طراحی با صرف زمان طولانی و حساسیت ویژه در تهیه مصالح در برخی موارد دست به ابداع و خلق آنها زد.

تأثیر ویژگی‌های باغ ایرانی در طراحی

مطالعه بر روی باغ ایرانی و تدوین ویژگی‌های آن به همراه سایر مطالعات مورد نیاز سایت یکی از بخش‌های مهم مطالعات پایه طرح بود که با توجه به اهداف عالی طرح بازسازی، تأثیر آن در بخش‌های مختلف به قرار زیر است :

ساختار باغ : ساختار مسطح بر زمین در باغ ایرانی، ساختار تراس‌بندی شده با هندسه مستقیم‌الخط است که محوره‌های عمیق از ویژگی‌های اصیل آن به شمار می‌رود. وجود ردیف درختان چنار قدیمی در باغ مستوفی در دو مسیر شمالی- جنوبی و یک مسیر شرقی- غربی محوره‌های اصلی و هندسه باغ را شکل داد و محمل اصلی طراحی باغ با الگوی باغ ایرانی شد (تصویر ۳) :

- ایجاد ساختار پلکانی در کل باغ و به طور محسوس در مسیرهای شمالی- جنوبی با توجه به شیب زمین.

- استفاده از مصالح با روحیه سنتی (سنگ و آجر) در کفسازی محوره‌های اصلی و فرعی باغ.

- طراحی محور اصلی شمالی- جنوبی با الگوی باغ چهل ستون بهشهر (فضای شماره ۱).

- طراحی محور اصلی شرقی- غربی با الگوی باغ فین کاشان (فضای شماره ۲).

دید و منظر : در باغ ایرانی به واسطه وجود محوره‌های طولانی، شاهد دید و منظرهای عمیق داخلی و چشم‌انداز وسیع بیرونی هستیم به طوری که هیچ محوری بدون هدف رها نمی‌شود. در باغ مستوفی علی‌رغم انحراف در محوره‌های اصلی (محوره‌های درختی موجود) سعی در بهره‌گیری از دید و منظر عمیق در فضای محدود شده است :

- امکان ایجاد پرسپکتیو عمیق داخلی با حضور درختان در حاشیه مسیرها و طراحی نهر آب در آنها (فضای شماره ۲ و ۳).

- استفاده از عنصر شترگلو در محل تقاطع محورها که دید ناظر از ورودی های باغ به آن ختم شود.

- ایجاد دید و منظر داخلی با قراردادن ناظر در ارتفاع به واسطه ایجاد کوشکی در بالاترین بخش باغ (انتهای شمالی محور اصلی)؛ (فضای شماره ۳).

- در اختیار گذاشتن دید وسیعی از شهر به همراه منظره

تصویر ۳

تصویر ۵: حوضچه آب در محور شرقی- غربی باغ، باغ مستوفی الممالک، تهران. عکس: رسول رفعت، ۱۳۹۲.

تصویر ۴: سردر و نظرها غربی باغ، باغ مستوفی الممالک، تهران. عکس: رسول رفعت، ۱۳۹۲.

تصویر ۳: نقشه طراحی شده باغ مستوفی و شماره‌گذاری فضاها، باغ مستوفی الممالک، تهران. مأخذ: پژوهشکده نظار، ۱۳۸۸. Pic3: design of Mostoufi garden whit space introduction, Source: Nazar research center, 2010.

Pic4: Western gate and belvedere of the garden, Mostoufi garden, Tehran. Photo: Rasoul Rafat, 2013.

Pic5: water laver in East-West axis, Mostoufi garden, Tehran. Photo: Rasoul Rafat, 2013.

تصویر ۴

تصویر ۵

اجاره یک خانواده می‌باشد. بخش میانی شرقی، منتسب به باغ دکتر «رابی»، تحت تملک خانواده وثیقی (کوثری) و منزل مسکونی آنهاست. بخش جنوبی محوطه و به عبارتی «باغ ونک» در اختیار نوادگان فیروزگر بوده است که در سال ۱۳۷۳ توسط شهرداری خریداری شد و در حال حاضر تحت تملک شهرداری است و عموم، خاصه اهالی ده ونک از آن استفاده می‌کنند.

درختان چنار قدیمی در حاشیه مسیرهای بخش باقی‌مانده از باغ سرمایه‌های اصلی باغ محسوب می‌شوند که البته با گذشت زمان به صورت نامنظم درآمده‌اند. سرتاسر باغ مملو از درختان مثمر یا زینتی گوناگون مثل خرما و گردو است که تراکم بالای آنها فضایی متفاوت با سایر پارک‌های تهران به وجود آورده است. با توجه به اینکه باغ یا پارک دارای مقیاس محله‌ای است اهالی ده ونک اکثر مخاطبین باغ را تشکیل می‌دهند.

وضعیت باغ و همجواری آن با یکی از شریان‌های اصلی شهر، مسئولین را بر آن داشت تا آن را با الگوی باغ ایرانی در تهران بازسازی کنند و در معرض دید و استفاده عموم، حتی در مقیاس فراملی بگذارند؛ بدین ترتیب باغ ونک مظهري از باغ‌هایی است که تا گذشته‌های نه‌چندان دور در تهران وجود داشت. در راستای این هدف مهندسین مشاور «پژوهشکده نظار» انتخاب شد و با تشکیل تیمی از متخصصین عرصه‌های مختلف به طراحی مجموعه پرداخت (تصاویر ۲ و ۳).

شرایط و تنگناهای طراحی

تهران به عنوان پایتخت ایران زمین با پیشینه غنی در باغ‌سازی ایرانی در حال حاضر نمونه‌ای ارزنده برای ارایه ندارد و تعداد انگشت‌شمار باغ‌های موجود نیز چنان دست‌خوش تغییر و آسیب شده که دیگر ویژگی‌های اصیل خود را از دست داده‌اند. باغ ونک با برخورداری از شرایط مناسب به ویژه وضعیت پوشش گیاهی و مسیرهایی با دیواره‌های گیاهی، بهتر از هر فضایی می‌توانست الگویی تمام عیار از

پی‌نوشت

۱. تهران، میدان ونک، خیابان سنول، میدان پیروزان، خیابان پیروزان.

فهرست منابع

- پژوهشکده نظر (۱۳۸۸). *مطالعات پایه طراحی باغ ونک* با الگوی باغ ایرانی. کارفرما: سازمان پارک‌ها و فضای سبز شهر تهران.
- حیدرنتاج، وحید. (۱۳۸۹). *تأکید بر نمونه‌های عصر صفوی کرانه جنوبی دریا خزر نمونه های موردی: باغ های بهشهر*. پایان نامه دکتری. تهران: دانشگاه تهران.
- شهری (شهری باغ)، جعفر. (۱۳۷۸). *تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم*: زندگی، کسب‌وکار. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.

• محصوریت در باغ نه به صورت محصوریت بصری بلکه با دیوار مشبک آجری. در بخش‌هایی از باغ که دیوار وجود نداشت به صورت فیزیکی ایجاد شد (تصویر ۷).

جمع‌بندی

باغ ایرانی با تجربه عظیم منظرسازی، الگوی تمام‌عیاری از تاریخ باغ‌سازی در جهان را عرضه می‌دارد. تهران با تمام گستردگی در زمینه فضای سبز فاقد الگویی مناسب از این تجربه ایرانی است. در بین فضاهای سبز شهر تهران، باغ ونک به عنوان بخش کوچکی از باغ بزرگ مستوفی با فضایی که حاصل تراکم بالای پوشش گیاهی است تجربه متفاوتی از سایر پارک‌های تهران در اختیار استفاده‌کنندگان قرار می‌دهد؛ از این رو از پتانسیل مناسبی برای طراحی به صورت الگوی باغ ایرانی برخوردار است. از دیگر سوسو شرایط خاص درختان باغ و ضرورت نگهداری تک‌تک آنها در کنار حساسیت‌های اهالی ده ونک دشواری‌هایی را در طراحی به وجود آورد که برخورد منحصر به فردی را در برابر هر کدام از آنها می‌طلبد. با تمام دشواری‌ها در طراحی بخش‌هایی از کار در حین اجرا، طراحی می‌شد. پروژه با تغییرات اندک خصوصاً در حاشیه محوره‌های اصلی و فرعی اجرا شد. فضاهای داخل کرت‌ها نیز بیشتر به نیازهای اهالی ده ونک و مخاطبین عام اختصاص پیدا کرد، از جمله زمین‌های ورزشی، فضاهای بازی بچه‌ها و فرش‌انداز بیشترین نمود ویژگی‌های باغ ایرانی را در این باغ می‌توان در محوره‌های اصلی باغ در بخش‌های پنج‌گانه ساختار باغ، دید و منظر، آب، پوشش گیاهی و عناصر معماری مشاهده کرد. تجربه ساماندهی باغ ونک که پس از اتمام به شدت مورد استقبال مخاطبین از جمله همان مخالفین محلی قرار گرفت، حکایت از آن دارد که باغ ایرانی همچنان قابلیت بسیار زیادی در ارائه منظرسازی به شیوه ایرانی دارد و حتی در زمان معاصر هم می‌تواند به خوبی نیازهای مختلف شهروندان را برآورده سازد. ■

کوه‌های شمال تهران با احداث سردر غربی باغ به صورت نظرگاه با در نظر گرفتن به اختلاف ارتفاع شایان توجه این بخش از باغ با بزرگراه چمران (فضای شماره ۴)؛ (تصویر ۴).

آب: وجود آب در باغ ایرانی به عنوان اصیل‌ترین عنصر طبیعی، نقشی محوری در فضا‌سازی داشته و باغ بدون آن معنا ندارد؛ آب به صورت گوناگون ساکن و جاری تعریف‌کننده مهم‌ترین فضاهای باغ است. در این راستا هر جا باغ در زمین شیب‌دار احداث می‌شد نقش آب مهم‌تر و جلوه آن در فضاهای باغ به ویژه محورها بیشتر می‌شد. باغ مستوفی دارای شیب عمومی شمال به جنوب بود که می‌توانست در طراحی به کمک آمده و حضوری زیبا و دلنشین برای جریان آب خلق کند. حضور آب در طراحی باغ به شکل‌های زیر است:

- بازسازی استخر بزرگ باغ به صورت مخزن آب و طراحی فضاهای نشستن در پیرامون آن (فضای شماره ۵).
- نقش انعکاسی آب به صورت آب‌نما در روبروی کوشک (فضای شماره ۶).

- نهرهای آب جاری در مرکز محوره‌های اصلی (فضای شماره ۱ و ۲)؛ (تصویر ۵).
- استفاده از طرح‌های سینه کفتری با سنگ و آجر در ایجاد اختلاف سطوح محوره‌های اصلی (فضای شماره ۱ و ۲).

پوشش گیاهی: بعد از آب مهم‌ترین عنصر طبیعی باغ، گیاهان آن است که نه تنها در ایجاد سربسبزی نقشی اساسی دارد، بلکه فضا‌فرین است؛ گیاه در باغ ایرانی برای تعریف و تحدید فضا خصوصاً در محوره‌های باغ کاربرد دارد. وجود درختان بی‌بر و زینتی با زیبایی‌شناسی خاص ایرانی در عدم تحمیل شکل‌های هندسی بر آنها و درختان میوه در کرت‌ها از ویژگی‌های اصیل باغ ایرانی است. حضور انواع درختان بی‌بر بلند قامت و انبوه درختان میوه در باغ امکانی فرصتی بود مغتنم که سبب درک فضای اصیل باغ ایرانی به محض اتمام ساخت ابنیه و مسیرها می‌شد. سیاست طراحی باغ مستوفی در بخش پوشش گیاهی حفظ اصالت آن در باغ بوده است:

- حفظ و واکاری درختان چنار در حاشیه مسیر شمالی-جنوبی (فضای شماره ۱).

- حفظ درختان چنار و واکاری درختان سرو به صورت نظم کاشت یک در میان (فضای شماره ۷).

- حفظ درختان میوه موجود در داخل کرت‌ها و پوشش کف با گیاهان خودرو (سیاست عدم تغییر وضع طبیعی موجود).
- کاشت گل در پای درختان و یا به صورت گلدانی بر روی لبه حوض‌ها.

عناصر معماری: باغ ایرانی ترکیبی است دلنشین از عناصر طبیعی همانند آب و گیاه در کنار عناصر انسان‌ساخت با هندسه ویژه زیبایی‌شناسی ایرانی بر زمین. مهم‌ترین عناصر معماری در باغ ایرانی عبارت است از کوشک یا عمارت اصلی، سردر باغ، یورت‌ها یا بناهای آبی و دیوار که از عناصر فوق هر کدام در طراحی ابنیه باغ مستوفی بهره گرفته شد:

- طراحی رستوران و چایخانه در انتهای مسیر شمالی-جنوبی در بالاترین بخش سایت با امکان برخورداری از دید مناسب به سمت محور در سه طبقه زیرزمین، همکف و اول با الگوی کاخ صفوی باغ چهل‌ستون بهشهر (فضای شماره ۳)؛ (تصویر ۶).

- سردر شرقی باغ به منزله اتصال بدنه شهری محله ونک به باغ (فضای شماره ۸).

- سردر غربی باغ به عنوان نشانه و نقطه شاخص باغ از بیرون؛ و نظرگاه برای دید داخلی به محور شرقی-غربی و منظر بیرونی به شهر و ارتفاعات شمال تهران (فضای شماره ۴).
- احداث شترگلو در محل تقاطع محورها؛ اصلاح دید به دلیل انحراف محورها و جلوه نمادین در تقسیم آب در باغ (فضای شماره ۹).

تصویر ۷

Pic 7

تصویر ۶: رستوران باغ در شمال محوره اصلی، باغ مستوفی الممالک، تهران.

عکس: وحید حیدرنتاج، ۱۳۹۱.

عکس: رسول رفعت، ۱۳۹۲.

Pic6: the garden restaurant at north of main axis, Mostoufi garden, Tehran. Photo: Rasoul Rafat, 2013.

تصویر ۷: دیوار شرقی باغ، باغ مستوفی الممالک، تهران.

عکس: وحید حیدرنتاج، ۱۳۹۱.

Pic7: Eastern wall of garden, Mostoufi garden, Tehran. Photo: Vahid Heidari Nattaj, 2012.

New Garden

The Iranian Style Design in Mostoufi Garden

Vahid Heidar Nattaj, Assistant of Architecture, University of Mazandaran, Iran. v_nattaj@yahoo.com

Abstract: Here existed Tehran and its gardens; there were many gardens in Tehran at the period of Ghajar dynasty which was designed by original pattern of Persian garden. North highland of old Tehran was full of Persian gardens built by noblesse of Ghajar; but those gardens destroyed due to city growth and development. One of these gardens is the Mostoufi garden in region 3 of the Great Tehran (Vank village of old Tehran). At the present time, this garden is named Vanak with an appropriate planting used as public green space. Mostoufi garden of Tehran was one of the largest gardens of the Ghajar dynasty in which the old buttonwood trees are only worthiness of garden.

Due to garden demolition and performance and lack of suitable pattern of Persian garden in Tehran, authorities have decided to reproduce Vanak garden by presenting features of Persian garden and perform the original property of Iranian gardens at transnational scales.

This paper recounts the history of Mostoufi garden, problems of design and construction; and influence of Persian garden property in various part of Vanak garden.

Keywords: Persian Garden, Gardens of Tehran, Mostoufi Garden, Vanak Village, Vanak Garden.

Reference list

- Heidar Nattaj, V. (2011). *The formation norm of Iranian garden on the basis of Safavid samples in the southern coast of Caspian sea*. Doctoral desertation. Tehran: University of Tehran.
- Nazar research center. (2010). *Design of Vanak Garden Using Pattern of Persian garden*. Employer: Tehran Parks & Green Space Organization.
- Shahri, J. (1999). *Tarikh-e ejtemaei-ye Tehran dar gharn-e sizdahom* [Social history of Tehran in nineteenth century]. Tehran: Rasa publication.

تصویر ۶

Pic 6

